

CONSIDERAȚII REFERITOARE LA RECENTELE EDIȚII CRITICE DE TEXT LATINESC ALE OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR

Florentina Nicolae*

Proiectul editării și reeditării critice a traducerilor vechi și noi ale operelor lui Dimitrie Cantemir a fost o constantă în activitatea academicianului și profesorului Eugen Simion. În diverse împrejurări științifice își manifesta dorința de a duce la bun sfârșit proiectul aflat pe agenda de lucru a Academiei Române încă de la înființarea acesteia. În fapt, chiar înainte de înființare, Mihail Kogălniceanu și Costache Negruzzi menționau în suplimentul la numărul 99, din 15 decembrie 1838, al gazetei *Albina Românească*, intenția de a publica ediția completă a operelor lui Dimitrie Cantemir și ale fiului său, Antioh. Ulterior, între 1872-1901, Academia Română a publicat opt volume cuprinzând opere ale Principelui, reeditate în ediție anastatică, în 2010, la Iași. Treptat, au fost oferite publicului și alte lucrări, editate de mari filologi precum Grigore Tocilescu, Stela Toma, Paul Cernovodeanu, Dan Slușanschi, Virgil Cândea, Gh. Guțu, Ana Cristina Halichias, Vlad Alexandrescu, Liviu Stroia etc. Aceștia li s-au adăugat colaboratorii, cercetători de elită, care au alcătuit studii introductive, traduceri, note și comentarii fără de care nu se poate concepe o ediție critică. Trebuie subliniat și efortul lui Constantin Barbu de a obține facsimilele manuscriselor cantemiriene aflate în diverse biblioteci aflate în Rusia, ceea ce a constituit un stimulente în dezvoltarea cantemirologiei în secolul al XXI-lea. În cele ce urmează, îmi propun să discut despre câteva surse bibliografice pe care le-am identificat în contextul editării operelor cantemiriene de limbă latină. În perioada 2017-2020, au fost publicate edițiile bilingve pentru *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte; Pasaje neclare în Catehism; O cercetare naturală a monarhiilor; Elogiu pentru autor; Mic compendiu de logică* (2017, cu un studiu introductiv de Ștefan Afloroaei), *Despre numele Moldaviei - în vechime și azi; Istoria moldo-vlachică; Viața lui Constantin Cantemir; Descrierea stării Moldaviei - în vechime și azi* (2017, cu un studiu introductiv de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu), *Curanus; Collectanea Orientalia; De muro Caucaseo* (2018, fără un studiu introductiv), *Institutio logices* (2020, cu un studiu introductiv de Alexandru Surdu). Pentru toate aceste lucrări, publicate sub egida Fundației Naționale pentru Știință și

---

* Profesor universitar dr., Universitatea Ovidius din Constanța; E-mail: florentinanicolae.ovidius@gmail.com

Artă, traducerea în limba română a fost efectuată de către Ioana Costa; dosarul de receptare critică a fost întocmit integral de către Bogdan Crețu.

Editarea critică a textelor latine în seria *Opere fundamentale* am realizat-o prin raportarea la microfilmele aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei Române, la facsimilele publicate de Constantin Barbu și, acolo unde a fost cazul, la edițiile precedente. Face excepție lucrarea *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, pentru care am folosit facsimilele celor trei manuscrise din secolul al XVIII-lea, puse la dispoziție de acad. Andrei Eșanu. Dintre acestea, primul a fost scris sub supravegherea Principelui însuși, care a făcut adnotări pe marginea filelor.

Astfel, au fost realizate noi ediții critice ale operelor: *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, *Historia Moldo-Vlachica*, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Sacro-sanctae Scientiae indepingibilis imago*, *Monarchiarum physica examinatio*, *Encomium in authorem et virtutem doctrinae eius, Moldavo idiomate interpretatum*, *Lectori amico s(alutem) d(at)* – ultimele fiind introduceri ale lucrării *Ioannis Baptistae van Helmont, Phisices universalis doctrina et Christianae fidei congrua et necessaria philosophia* – și *In Compendiolum Universae Logices Institutionis*.

Unele texte latinești fuseseră publicate cu mult timp în urmă. În această serie, se înscriu *In Compendiolum universae logices institutionis*, *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta* și cele două introduceri la lucrarea lui Van Helmont, care nu mai fuseseră editate din 1883 (Academia Română), precum și lucrările *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, *Historia Moldo-Vlachica* și *Monarchiarum physica examinatio*, care nu mai fuseseră editate din 1983.

Au fost realizate sub coordonarea academicianului Eugen Simion, edițiile *princeps* de text latinesc pentru: *Loca obscura in Catechisi*, *De muro Caucaseo*, *Curanus* (și varianta *De Curani etymologico nomine*), *Institutio logices* (lucrare pe care Dimitrie Cantemir a atribuit-o lui Ieremia Cacavela). Ioana Costa a realizat traduceri *princeps* în limba română, pentru *Collectanea Orientalia*, *Curanus*, *Institutio logices* și *De muro Caucaseo*. Aceasta din urmă reprezintă prelucrarea unor note făcute de Cantemir în timpul expediției din Caucaz, pe care eruditul sinolog german T. S. Bayer le publicase pentru prima dată în revista *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. Tomus I. Ad annum 1726*, Petropoli, Typis Academiae, 1728, pp. 425-463, cu o hartă care reda vestigiile zidului caucazian, forma și dimensiunile acestuia.

Lucrarea *Curanus*, în cele două versiuni latinești, este redactată integral de mâna Principelui, așa cum au fost și *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, respectiv *Historia Moldo-Vlachica*. În contextul editării și traducerii pentru prima dată a celor două texte, nu ne-am putut raporta decât la versiunea în limba rusă și traducerea în limba română, *Sistemul religiei muhamedane*, realizate de Virgil Cândea și Anca Irina Ionescu. Ediția *princeps* de text latin a adus precizări importante privitoare la sursele citatelor coranice, adesea defectuoase. Am arătat

în *Nota asupra ediției*, faptul că toate citatele coranice utilizate de Cantemir provin din compilația *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran*, editată de Theodorus Bibliander și publicată la Basel, în 1543. Din punct de vedere statistic, preluările cele mai numeroase provin din *Cribratio Alcorani* a lui Nicolaus de Cusa, la care se adaugă prima traducere în limba latină a *Coranului*, realizată în secolul al XII-lea de Robert de Ketton și Hermannus Dalmata, lucrarea lui Riccolodo da Monte di Croce, *Confutatio Alcorani*, cea a lui Ioannes Cantacuzenus, *Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio*, precum și lucrarea atribuită creștinului arab Abd al-Masîh al-Kindî, intitulată *De haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti*. Au fost indicate în ediția critică, toate locurile din care provin citatele coranice cantemiriene, răspunzând, peste câteva decenii, nelămuririi pe care Virgil Cândea și-o exprimase în introducerea la *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, privitoare la deficiențele de traducere și de consemnare a numărului versetului coranic citat sau parafrazat.

În ceea ce privește sursele bibliografice care au stat la baza lucrării *Institutio logices*, editată și tradusă pentru prima oară în 2020, am semnalat în premieră două surse bibliografice pe care nu le-am mai regăsit în alte opere cantemiriene. Am constatat impactul major al lucrării didactice a iezuitului francez Pierre Gautruche / Petrus Galtruchius, *Philosophiae ac mathematicae totius institutio, cum assertionibus disputatis et vario genere problematum. Ad usum studiosae iuventutis*, publicată la Viena, în 1661¹. Scrierea lui Galtruchius este utilizată în a doua parte din *Institutio logices*, intitulată *Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum, authore Ieremia Cacavella*, însă fără nicio menționare a autorului sau a lucrării sale.

În *Tractatus quartus. De cognitione et speciatim de experientia, arte, scientia, in quo et de facultatibus animae*, rezumat de Cantemir în *Compendiolum...*, *Liber I, Tractatus III, Capita 3-5* și *Liber 2, Tractatus II, Capita 1-4*, am remarcat influența lucrării filosofului bizantin Nicephorus Blemmidas, *Epitomes Isagogicae liber primus: Epitome Logica*.

De muro Caucaseo este o lucrare realizată de T. S. Bayer, pe baza schițelor pe care Dimitrie Cantemir le realizase în timpul expediției din Caucaz, cu un an înainte de prematurul său sfârșit. Bayer primise fișele principelui de la fiul cel mic, Antioh, și culesese informații prețioase de la Constantin, un alt fiu, care îl însoțise în celebra expediție condusă de țarul Petru cel Mare. Bayer nu indică sursele pe care le-a preluat de la Cantemir și le combină cu propriile sale cercetări, deoarece unele dintre publicațiile consemnate în note apăruseră după 1723. Am observat o inconstanță în rigoarea cu care sunt notate aceste referințe bibliografice, de la menționarea majorității informațiilor, până la consemnări foarte vagi, precum *p(agina) 400, ed.*

¹ Ediția princeps, *Institutio totius philosophiae cum introductione ad alias facultates*, vol. I-IV, a fost tipărită la Caen, de Jean Cavalier, în 1653.

Tol<ii>, care trimite la lucrarea istoricului Appianus Alexandrinus, „*Romanarum Historiarum*”, publicată de Alexander Tollius la Amsterdam, în 1670, în tipografia lui Johannes Janssonius van Waesberge et Johannis van Someren.

În introducerea amplă la volumul de opere istorice cantemiriene publicat în 2017, academicianul Andrei Eșanu sublinia: „Dacă unele scrieri ale autorilor arătați mai sus au fost cunoscute direct de D. Cantemir, apoi altele, inaccesibile, au fost citate după alți autori. De exemplu, D. Cantemir a preluat informații din Dio Cassius după lucrarea lui Petavius. Tot printr-un intermediar a cunoscut principele nostru lucrarea lui Aeneas Sylvius Piccolomini *In Europam*, în care numele de „valahi” (*id est*, români) ar veni de la generalul roman Flaccus.” (Eșanu, 2017: XL)

Tot astfel, în *Divan*, citează din Lactantius, prin Wissowatius:

Precum odănoară unul din cei șapte ai grecilor înțelepți dzicea, Thalys filosoful: „Cunoaște-te pre tine”. Căce fietece, celor cunoscători cu fapta, lesne să véde. Însă adevărat, așjiderea, celor necunoscători, cu nevoie iaste. „Aceasta dară a fără isprăvii și a nesocotinții lor pricină iaste”, precum a scris Lactanțiu (cartea I, gl.1).

*Iam olim a quodam e septem Graeciae Sapientibus prolatum, pro oraculum habitum est; „Nosce te ipsum”. Quod quidem rudibus admodum facile factu videtur: sed revera etiam eruditus est difficile. „Haec autem pravitas causa est, ignorantia sui: ut scripsit Lactantius, lib.I, c.I.”*²

Una dintre cele mai importante surse intermediare pentru Cantemir, în redactarea *Divanului*, a fost opera lui Pierre Bersuire, călugăr francez din secolul al XIII-lea. Virgil Cândea a subliniat impactul lucrărilor *Repertorium morale* și *Reductorium morale*, în fapt două părți ale unei ample lucrări cu caracter enciclopedic, asupra Cărții a II-a a *Divanului*, și ajungea la concluzia că numeroasele citate și contaminări „ar pleda în favoarea unei utilizări directe de către Cantemir a operei benedictinului francez” (1969: XXXI). În ceea ce privește sursele din literatura patristică, editorul consemnase în *Indice de autori și opere*, câteva surse rămase neidentificate, între care: Grigore de Nazianz (paginile VII, 74^v) și Augustin (paginile 62^v, 72, 96). Astfel, am arătat că primul pasaj neidentificat, din *Cartea către cetitoriu*, pagina a VII-a, îi aparține de fapt papei Grigore cel Mare, citatul fiind preluat din *Dictionarium seu Repertorium morale* al lui Petrus Berchorius³. De asemenea, pasajele preluate de la Fericitul Augustin provin din *Reductorium morale*.

Cercetarea izvoarelor bibliografice este departe de a se fi încheiat. Mărturie stau noutăți aduse periodic de cercetători români și străini. Claudia Tărnăuceanu a remarcat „asemănarea frapantă” între comentariile și referințele date de cărturar în *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* (și parțial în *Historia Moldo-*

² Vide Lactantius, *Divinarum institutionum. Lib. I: De falsa religione*, 1. Cf. Dimitrie Cantemir, *Divanul*, ed. 1990, nota **, p. 128 și p. 324.

³ Vide Vol. I (s.v. *Docere. Doctrina*), ed. 1583, p. 498, Vol. II (s.v. *Lingere seu lambere*), ed. 1589, p. 411.

Vlachica) și o notă la toponimul *Δακία*, din ediția bilingvă, greacă și latină, la epitoma intitulată *Ἐθνικά* a istoricului Stephanus Byzantinus, publicată la Lugdunum Batavorum (*i.e.* Leiden), în 1688, retipărită în 1694. Analiza contrastivă realizată de clasicista ieșeană a evidențiat faptul că „citatele din Strabo, Plinius, Iustinus și Zonaras, cât și conținutul majorității comentariilor editorului sunt foarte apropiate de cele din DMN” (Tărnăuceanu 2019: 153). Cercetătorul grec Nikolas Pissis a descoperit relația directă între *Monarchiarum physica examinatio* și lucrarea de alchimie *Tractatus de sulphure* a polonezului Michael Sendivogius (Pissis 2015), legătură analizată în detaliu de Andrei Berenschi în introducerea la o ediție a acestei opere cantemiriene, publicată în 2017 (Berenschi 2017: 26).

Toate aceste constatări și descoperiri nu ar fi fost posibile fără eforturile Profesorului Eugen Simion de a susține editarea critică și traducerea lucrărilor cantemiriene, într-o serie completă. Cercetările efectuate în contextul acesta au condus către descoperiri legate de sursele cantemiriene, edițiile folosite de Principe, aspecte formale ale operei, către punerea în valoare a cunoștințelor sale de orientalist. Cantemirologia este dinamică, viguroasă și poate fi dusă mai departe pornind de la edițiile apărute în ultimul deceniu, prin implicarea directă a Profesorului Eugen Simion.

BIBLIOGRAFIE:

Cantemir, Dimitrie. *Despre numele Moldaviei – în vechime și azi; Istoria moldo-vlachică; Viața lui Constantin Cantemir; Descrierea stării Moldaviei – în vechime și azi*, Colecția *Opere fundamentale*, Editarea textului latinesc, aparat critic și indici de Florentina Nicolae. Traducerea din limba latină de Ioana Costa. Studiu introductiv de Andrei Eșanu și Valeria Eșanu. Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017.

— *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte; Pasaje neclare în Catehism; O cercetare naturală a monarhiilor; Elogiu pentru autor; Mic compendiu de logică*, Editarea textului latinesc, aparat critic și indici de Florentina Nicolae. Traducerea din limba latină de Ioana Costa. Studiu introductiv de Ștefan Afloroaei. Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017.

— *O cercetare naturală a monarhiilor. Monarchiarum physica examination*, Coordonarea volumului Andrei Berenschi, Traducere de Cristina Horotan, Introducere de Iovan Drehe (I) și Andrei Berenschi (II), Structura textului de Andrei Berenschi, Note de Andrei Berenschi, Iovan Drehe și Vlad Ile, Editura Școala Ardeleană, Eikon, 2017.

— *Curamus; Collectanea Orientalia; De muro Caucaseo*, Colecția *Opere fundamentale*, Editarea textului latinesc, aparat critic și indicele de Florentina Nicolae. Traducerea din limba latină de Ioana Costa. Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2018.

— Ieremia Cacavela, *Institutio logices*, Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicele de Florentina Nicolae. Traducere din limba latină de Ioana Costa. Studiu introductiv Alexandru Surdu. Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2020.

Negruzzi, Costache, Mihail Kogălniceanu, *Operile întregi a lui Dimitrie și a lui Antioh Cantemir publicate de căminarul C. Negruzzi și domnescul adiutant M. Kogălniceanu*, „Albina Românească. Supliment la nr. 99”, Iași, 15 decembrie 1838, pp. 426-427.

Pissis, Nikolas, *Dimitrie Cantemir, the Monarchia Borealis and the Petrine Instauration*, „Working Paper des SFB 980 Episteme in Bewegung”, 4, Berlin, 2015. https://www.academia.edu/16501423/Dimitrie_Cantemir_the_Monarchia_Borealis_and_the_Petrine_Instauration

Tărnăuceanu, Claudia, *O ediție din Stephanus Byzantinus*, „Philologica Jassyensia”, 29 (1), 2019, pp. 151-156.

PERSPECTIVES ON THE RECENT CRITICAL EDITIONS OF THE LATIN WORKS OF DIMITRIE CANTEMIR

Abstract: This paper aims to emphasize the role of the late Professor Eugen Simion in stimulating research on the works of Dimitrie Cantemir, thus continuing the first project of the Romanian Academy. His project started in 2003, with the republication of the Romanian works of the Prince, and continued between 2014 and 2020, bringing to the public new editions and new translations. This paper will also underline some of the discoveries regarding Cantemir's bibliography, such as the impact of the compilation *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran* (1543) or of the works by Petrus Berchorius, Petrus Galtruchius, Nicephoros Blemmidas etc. These critical editions could stimulate future research on Cantemir's intense and diverse scientific works.

Keywords: *Dimitrie Cantemir, Eugen Simion, bibliography, critical editions, Petrus Berchorius, Petrus Galtruchius, Nicephoros Blemmidas.*